

SOLTÉSZ MÁRTON

EGY „BŰNTUDATOS SZEMLÉLŐ”
MEGJEGYZÉSEK SZABÓ MAGDA *ABIGÉL* CÍMŰ
REGÉNYÉNEK EGYHÁZKÉPÉHEZ

A „CONSCIENTIOUS OBSERVER”
NOTES BY MAGDA SZABÓ’S NOVEL *ABIGÉL*

Absztrakt

Jelen tanulmány Szabó Magda *Abigél* című regényének és az abból készült filmadaptációnak az egyházképet vizsgálja, különös tekintettel az intézményes vallásosság ambivalens, gyakran regresszív ábrázolására. A szerző kitér a regény antifasiszta értékhierarchiájára és a Kádár-korszak kulturális-politikai kontextusában, amely lehetővé tette az *Abigél* kanonizációját. A szöveg végül amellet érvel, hogy Szabó Magda műve történelmi regényként egy ideológiailag fejletlenebb, a háború traumáira még „vak” közösség lelkiállapotát tükrözi.

Kulcsszavak: *Szabó Magda, antifasiszta, történelmi regény, ifjúsági lányregény, filmadaptáció*

Abstract

This paper examines the representation of the Church in Magda Szabó’s novel *Abigél* and its film adaptation, with particular attention to the ambivalent and often regressive portrayal of institutional religiosity. It also addresses the novel’s antifascist value hierarchy and the culturalpolitical context of the Kádár era, which enabled the canonization of *Abigél*. Finally, the text argues that Szabó’s work, as a historical novel, reconstructs the mental and emotional condition of a community that was ideologically underdeveloped and still „blind” to the traumas of the war.

Keywords: *Magda Szabó, anti-fascist, historical novel, young adult novels for girls, film adaptation*

Az M5 televíziócsatorna *Magyar Krónika* című műsorának szerkesztője egy készülő *Abigél*-emlékműsorhoz kapcsolódva nekem szegezte a kérdést: „Miként lehetséges, hogy a szocialista időkben egy ilyen erősen vallásos lábakon álló regénynek sikere legyen, és film készüljön belőle?”¹

Kérdése, őszintén szólva, meglepett. Hiszen soha még eszembe nem jutott, hogy az *Abigélt* „vallásos lábakon álló” alkotásnak tekintsem. Nem csupán a mű maga – a regény és a film – áll ellen egy ilyen értelmezésnek, de még a szerzői kommentárok, a Szabó Magda-féle írói szerepgyakorlathoz szervesen hozzátartozó keletkezésmagyarázatok is. Az *Abigél* című 1978-as esszéből idézek:

Az *Abigél* – regény és tévéfilm formájában egyaránt – azt szerette volna megmutatni, hogy nincs közösség, amelyet el nem ér a háború, de csak másodsorban egy felekezeti leányiskola Hitler korabeli ábrázolása. Ami miatt a regény és a film íródott, színházi szaknyelven úgy hívják, spétreakció. [...] Mindent beleírtam az *Abigél*be, amit nekem kellett volna megtennem, aki tanú voltam és kortárs, de nem lettem több egy büntudatos szemlélőnél. Ha vádirat lett, magamat vádolom és a magamhoz hasonlókat, ha elismerés, azoknak szól, akik kicserélték az okmányokat, megmentettek számtalan Bánkit, számtalan Vitay Ginát, átprogramoztak énekmutató táblákat, átfestették a feliratokat, meggallérozták a szobrokat. Fiataloknak írtam, akik csak tananyagként ismerik ezeket az éveket, de elvállalták olvasmányuknak is, filmélménynek is az idősebbek.²

A regény és a film az általuk szuggerált egyházkép szempontjából jottányit sem különböznek egymástól. Ha egyfajta értékhierarchiát próbálunk felállítani az ábrázolt világnézeti „intézmények” között, akkor e képzeletbeli piramis csúcsát egyértelműen a második világháború alatti civil és katonai ellenállás képezi, míg az alsóbb szinteken – sorrendben – (1) az egyház, (2) az ország félelemtől bénult lakossága, (3) a kollaboráló Horthy-rezsim és (4) a náci Németország helyezkednek el.

Az egyház (az *Abigél* esetében szimbolikusan a Matula Intézet) tehát a második helyen áll. Minősítése mégsem teljesen pozitív – éppenséggel nagyon is ambivalens. S nemcsak az egyéniséget megsemmisítő, militáns keresztyén-hazafias indoktrináció gyakorlata miatt, amelyről – az *Abigélt* Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényével összehasonlítva – más tanulmányaimban már bővebben szóltam. Hanem azért is, mert a határmenti börtönrejtekhely képe a korabeli református egyház és intézményei háború alatti magatartásának,

¹ Az interjúra 2025. február 17-én Budapesten, az *Abigél* egyik ikonikus forgatási helyszínén, a Kálvin téri református templomban került sor; beszélgetőpartnerem Csöre Gábor volt. A Társi István által szerkesztett emlékműsört a Magyar Televízió 5-ös csatornája április elsején sugározta.

² SZABÓ Magda, „Abigél (II.)”, *Élet és Irodalom*, 22. évf. 52. szám (1978): 4.

világviszonyulásának radikális kritikáját nyújtja. (A regényben használt „erőd”, „erődítmény” metafora csupán megerősíti ezt.)

A Matula által szimbolizált-megjelenített egyház rigid, hierarchikus felépítmény, amely funkcionáriusainak roppant pragmatizmusa révén (szinte azt lehetne mondani: öntudatlanul, indirekt módon) szolgálja-segíti a regénybeli értékhierarchia csúcsán álló progresszív, demokratikus nemzeti ellenállás céljait.

A film a valós terek – a klasszikus egyházi épületek és a természet (a Matula kertjének) – letisztult szépsége révén bizonyos mértékig tompította e kritika életét. A tragikus módon (még a forgatás lezárulta előtt) elhunyt Básti Lajos lenyűgöző alakítása pedig pozitívan befolyásolta Torma Gedeon igazgató úr figurájának megítélését. A szerep megdicsőült általa; nyíltsága, egyenessége, jellemzilárdsága glóriát font az igazgató úr homlokára.

Társadalmi láttelel

Nem szabad, hogy a látvány teatralitása elvonja figyelmünket a szövegről. Ne feledjük, hogy az *Abigél* értékhierarchiájának csúcsán a civil és katonai ellenállás intézményei állnak (ez a film esetében sincsen másként).

Amikor Horn Mici szembesíti egymással Zsuzsánna testvért, Kőnig tanár urat és Vitay Georginát, lényegében a 20. századi uralkodó osztályok és a klérus vakságáról, naiv szentimentalizmusáról, tagjainak szent hivatástudatba zárkózó-burkolódzó regresszív (hárító-védekező) gondolkodásmódjáról is lerántja a leplet. Mici a háborúban elvesztette a férjét és a fiát – nincs már vesztenivalója. Egyetlen célja maradt az életének: mérsékelni a háborúba sodródott nemzet vérvesztéseit. Ezért lesz Miciből a civil ellenállás egyik legfegyelmesebb, mindenre elszánt katonája. A „nagyságos asszony” létből megmaradt külsőségek – a ház, a cseléd, a társadalmi kapcsolatok – 1944-ben már egytől egyik a háborús stratégia és a Matula „rabjai” irányában gyakorolt jótékonyág szolgálatában állnak.

Torma Gedeon és közvetlen beosztottjai (Kalmár, a Grál-lovag – és szerelme, a Vesta-szűz Zsuzsánna) megközelíthetetlen szörnyetegek és az életáldozatig hithű és következetes szentek egy személyben; saját világuk évszázados szemléleti falai között, az általuk megörökölt és tovább éltetett belvilág törvényei, reflexei szerint működő, mindennemű spontaneitást és individuális szolidaritást nélkülöző, szabálykövető figurák.

S itt bizony visszakozni kényszerülök, mert „Abigél” – vagyis Kőnig tanár úr – szerelme, Zsuzsánna testvér mégsem egészen ilyen. Zsuzsánna személyiségében konfliktusként jelenik meg a regresszió és a részvét, hárítás és bevonódás, önazonosság és önszembesülés ellentéte. Esetében igenis a Bildung, egy sajátos személyiségfejlődés tanúi lehetünk. Ettől ez az ártatlan lélek – a tragikus eposzhős Tormával ellentétben – a történet során lassanként

modern regényhőssé érik, amennyiben elnyeri és elszenvedti az önmagával és szerepével való szembesülés katartikus élményét.³

Egyszerre tragikus és komikus a szituáció, amikor Torma igazgató úr összetört akváriumra és elpusztult aranyhalai felett szomorkodik (de facto: gyászol), miközben hazánkban és szerte Európában zajlik a zsidóság szisztematikus megsemmisítése. Az aranyhalak veszte és a gázkamrákban elpusztított milliók halála önmagában is rendkívül erős metonimikus kötetést létesít. De a Szabó Magda-féle „spétreakció”, történelmi elégtételként írott regényének mondanivalója, azt hiszem, messze túlmutat ezen a párhuzamon.

Egy kulcsszereplő

Mondjuk ki: Torma Gedeon nem tudja, mi folyik az általa vezetett intézmény falai között. Vitay Georgina évtizedes diák hagyományokat leplez le, amikor haragjában, kétségbeesésében feltöri a diákszolidaritás pecsétjeit. Ha egyházi utasításokból vagy a kurrens napilapok hasábjairól ismeri is a zsidókra vonatkozó új törvényeket, úgy hiszi, ide nem jutnak el, itt nem (lesznek soha) érvényesek. De ha el is jutnak, ha érvénybe is lépnek: az igazgató úr felelőssége mindössze addig terjed, ameddig a tanulók az intézmény falain belül vannak. Az épület falaival lelkiileg azonosuló személyiség ezeken a falakon túl nem érez felelősséget a növendékek sorsa iránt. A vita hevében még azt a súlyos pedagógiai és intézményvezetői baklövést is elköveti, hogy a reábízott Vitay lányt az általa vezetett intézményből mindenáron kicsalni igyekvő főhadnagynak a szemébe mondja saját véleményét a gyermekről: „Csak azt szeretném közölni, hogy én volnék a legboldogabb, ha kiadhatnám önnek Vitay Georginát, mert fékezhetetlenebb és kellemetlenebb tanulót még nem láttam harmincöt éves nevelői pályámon. Csakhogy nem tehetem, mert szavamat adtam rá. Jó napot kívánok.”⁴

A Matula igazgatója szemlátomást nem hajlandó tudomást venni arról, hogy Magyarország és Európa lakossága történelmi időket él. Így lehetséges, hogy a Kuncz Ferivel való (bizony igen súlyos következményeket kilátásba helyező) szóváltás után az igazgató úr gond nélkül tér vissza a rúzs- és retikülbirtoklással kapcsolatos „fegyelmi” ügy tárgyalásához. Torma Gedeon, a 20. századi ideológiáktól, a háború vélt vagy valós következményeitől lelkiileg is, szellemileg is érintetlen szent ember ekkor félreérthetetlenül világossá teszi, hogy mi jelenti számára a valóságot (ezt nevezzük manapság „*chosen reality*”-nek), és mi az,

³ Hogy a film nem totális adaptáció, abból is látszik, hogy az almaszüret epizódja például kimaradt belőle, holott a kötet formájában is megjelentett forgatókönyv színes standfotót közölt a szüretre utazás jelenetéről. SZABÓ Magda, *Abigél: Forgatókönyv*, Budapest, Európa Kiadó, 2009, 108.

⁴ *Uo.* 190.

amit a súlytalan fantazmagóriák körébe utal. Hiszi és vallja: ameddig ő áll a Matula élén, Kuncz főhadnagy nem győzedelmeskedhet – egyszerűen azért, mert nincsen igaza, mert rossz oldalon áll. S nekünk, olvasóknak és nézőknek kétségünk sincs afelől, hogy Torma bármikor, akár az élete árán is megvédelmezné a Matula falait.

Erre azonban egyelőre nincs szükség, hiszen az ellenség a kapukon kívül van. A vétkes tanulót viszont haladéktalanul meg kell büntetni – ez nevelőjének hivatásbéli és munkaköri kötelessége. A valóság rendje és a rend valósága néz farkasszemet e remekül kidolgozott figura alakjában. Torma Gedeon, akinek gondolkodásmódja – kimondva-kimondatlanul – a keresztyén-konzervatív úri Magyarország nemzeti traumákra épülő szemléletmódját reprezentálja, falakon kívüli és falakon belüli világra osztja a valóságot. A „nem felelnek, úgy felelnek” attitűdje ez. Torma a szentek csökönyös dogmatizmusával hiszi és vallja, hogy az általa vezetett intézet és az általa képviselt értékrend sértetlen és sérthetetlen.

A regresszív tudat

A „fekete ember” önmagának sem vallja be, hogy a második világháborúval az emberiség végképp elvesztette erkölcsi feddhetetlenségét, a faji és politikai alapon elkövetett tömeggyilkosságok etikai tabula rasát teremtettek. Nem látja, hogy ezúttal nemcsak az akvárium, de „minden egész eltörött”. Ahogy Kertész Imre fogalmaz: a második világháború és kitüntetten Auschwitz az európai ember legnagyobb traumája a kereszt óta.⁵ Nem léteznek többé olyan áthatolhatatlan, évszázados falak, amelyeken be ne gyűrűzne a háború.

A regresszív tudat azonban kizárja, eltolja magától a tényt, hogy a főellenség, a Háború már betört a Matulába. Kuncz főhadnagy dolgvégezetlenül távozik ugyan, de a világégés logikája átstrukturálja mind az egyéni sorsokat és személyiségeket, mind a közösségek működésének rendjét.

Egy háborúban mindenki katona. Ahogyan frontok alakulnak, arcvonalak rajzolódnak ki a társadalom legapróbb egységeiben is, úgy sorakoznak föl történetünk szereplői egy-egy választott ügy, egy-egy szeretett személy mögé. A háború előtti korszak logikájával totálisan ellentmondó különbékék, véd- és dacsövetségek létesülnek. „Nincs harag, ami örökké tart. Próbáld meg újra. Szükséged van a szeretetükre”⁶ – mondja Vitay tábornok Ginának utolsó előtti személyes találkozásuk alkalmával a Matula kertjében. S az óvóhelyen, a fegyverropogás közepette a lányok nemsokára sírva ölelkeznek össze. Majd hamarosan beállnak Gina mögé – mégpedig úgy, ahogyan csak a kamaszok tudnak: életre-halálra.

⁵ KERTÉSZ Imre: „Gályanapló”, *Múlt és Jövő*, 2. évf. 1. szám (1989): 35–41., 41.

⁶ SZABÓ, *Abigél: Forgatókönyv*, 85.

Legteljesebben, legszenvedélyesebben – mily furcsa fintora ez a történelemnek! – épp az igazgató úr unokahúga, a testi-lelki jó barát: Torma Piroska. „A rend valahogy helyreáll. Gina Szabó vállának dönti a fejét, úgy helyezkedik el, és Kis Mari kötényébe kapaszkodik. Most már teljes a lánc.”⁷

A „liberális” állami gimnázium igazgatója valamivel hamarabb eszmél Tormánál: a háború első számú veszteseként meglátogatja „a szomszéd vár kapitányá”-t, és békejobbot kínál, jelezvén, hogy az évszázados rivalizálás végképp értelmét veszítette. Széthúzás helyett összefogásra, gyűlölködés helyett szolidaritásra szólít. Torma háritó-védekező attitűdje azonban nem teszi lehetővé a békülést: a Kokas Pálról elnevezett intézmény vezetőjének látogatását „a fekete ember” a Matula rendjének megzavarásaként, a Micike okozta felfordulást betetőző személyes inzultusként éli meg. (Sértettséget, erkölcsi felháborodását és a „rendzavarás” miatti röstelkedését Básti Lajos művészi játéka kitűnően érzékelteti.)

Tegyük hozzá: éppem tör(het)etlen vakhite kölcsönöz heroizmust és drámaiságot Torma figurájának: csak aki kételytelenül, teljes lényével hisz, aki személyében áll jót egy eszméért-intézményért, az tud hősi halált halni: együtt élni és pusztulni el azzal, aminek tanúsítására elhívást kapott.

Lélektani hitelesség

Másfelől, természetesen, Torma Gedeon is csak ember, ráadásul kolerikus alkat, akit könnyen elragadnak az indulatok. Intézményének rendjét-békéjét zavarja meg Kuncz főhadnagy látogatása, őt pedig igazgatói méltóságában sértik meg, amikor, holmi „állampolgári kötelességekre” hivatkozva, megfenyegetik: úgy magánszemélyként, mint intézményvezetőként kárát láthatja, ha hátráltatni merészeli a katonai elhárítás munkáját.

Torma ekkor nem a reábízott növendék (az „eltévedt bárány”) érdekében, hanem saját megsértett méltósága nevében pöröl. Még hogy őt – saját intézményében, igazgatói irodájában – kioktassák, rendre utasítsák!? Hogy állampolgári tisztességében, hazafiságában, magyarságában kérdőjelezzék meg? Ez inszINUÁCIÓ! Ez botrány!

Túl a személyes sértettségen, Torma Gedeon maga is katona: egyházának „vezérkari tisztje”. Vagyis a főhadnagy és az igazgató szópárbajában két azonos logikájú és felépítésű hatalmi hierarchia érdekellentéte éleződik konfliktussá. Érvelésük is hasonló mintát követ. Mindkét fél becsületre, hivatásra, kötelességre, az általa képviselt szervezet jogrendjére hivatkozik. Illetve – mintegy aduásként – az igazgató úr még valamire emlékeztet: a Vitay

⁷ Uo. 101.

tábornoknak adott becsületszóra, amelyet semmilyen körülmények között sem szeghet meg. Egy keresztyén magyar úr szava szent.

S itt vessünk egy pillantást a főhős és a kulcsszereplő viszonyára is! A televízióadás kedvéért újraolvastam az *Abigél* című film 2009-ben publikált, 1976–77-es keltezésű forgatókönyvét. Szabó Magda itt azt üzeni: Gina megsejti „Gedeon másik arcát üvöltése és puritán mániái mögött”. Most először „hálával, szeretettel”⁸ néz igazgatójára. S amikor a főhadnagy távozása után Torma fogságra ítéli a kislányt, a forgatókönyv szerint „Kalmár azt hiszi, megbüntették, ám Gina tudja: megmentették”.⁹

Vigyázat: sem a regényszöveg, sem a kamaszlélektan nem támasztja alá Gina helyzetértelmezését. A Vitay lány a szöveg tanúsága szerint érteni véli Tormát, de hogy érti-e valóban, bizony nagy kérdés.

Értelek – gondolta a kislány –, ha tudnád, mennyire értelek. Ameddig nem lépek ki a házból, nincs veszedelem. Bár a karcerba csuknál, akármilyen mély és sötét. A gombák jobb társak, mint Kuncz Feri.¹⁰

Valójában, a „spétreakcióként” született 1970-es antifasiszta ifjúsági regény értelmében Torma Gedeon korántsem nevezhető mindentudó megmentőnek. Az ellenállás résztvevőit (édesapját, Horn Micit, Kőniget és társaikat) nem számítva, kétségkívül Gina rendelkezik saját helyzetét és „helyiértékét” illetően a legszisztematikusabb tudással. Mégis: mint nem sokkal korábban, amikor szörnyetegnek látta Tormát, ismét sarkít, túlértelmez: saját perspektíváját vetíti bele az igazgató úrról alkotott képbe. Egyik végletből a másikba esve, most éppenséggel szentnek képzelettel nevelőjét, amikor a figura öntörvényeinek megfelelő cselekedeteket többletértelemmel ruházza fel. Talán Tormában látja e pillanatban Abigélt – a titokzatos védelmezőt, akire édesapja rábízta, s akivel emiatt azonnal belső (intrapersonális) dialógusba lép.

E tévedés lélektani finomságú ábrázolását azonban írjuk Szabó Magda javára. Akinek írói zsenialitása többek között abban áll, hogy széles szőnyeget terít a naiv olvasatok elé, miközben teret enged a reflexív, elemző újraolvasásokból származó komplexebb értelmezéseknek is.

⁸ *Uo.* 190.

⁹ *Uo.* 190.

¹⁰ SZABÓ Magda, *Abigél*, Európa Kiadó, Budapest, 2004, 338.

Optika

Visszatérve a televíziós szerkesztő kérdésére: részint az irgalmatlan tisztaság vak eunuchjaiként, a történő történelem értelmét felfogni képtelen végvári zsoldosokként, részint jobb sorsra érdemes, fejlődni is képes „naiv tisztáknak” ábrázolja egyházának képviselőit Szabó Magda az *Abigél*ben. S bizony nincs ebben az ambivalens megközelítésben semmi visszatetsző az 1960-as évek végének konszolidációs politikát folytató állampártja számára. 1970-ben jelenik meg a könyv: az új gazdasági mechanizmus, a jóléti diktatúra kiépülésének fénykora ez. Nem is beszélve arról, hogy az 1950-es években visszavonultan alkotó (kvázitiltott) polgári-klerikális Szabó Magda az 1956 utáni „túrt” státusból kilépve, a hatvanas évek végére egyértelműen a Kádár–Aczél-rendszer támogatót, sőt hamarosan „futtatott” írója lesz.

Illetve mondjuk el ismét: az *Abigél*ben tükröződő értékhierarchiában a legmagasabban a civil és katonai ellenállás „intézménye(i)” áll(nak). A hangsúly pedig a következetes antifasizmuson van, amely minden ízében áthatja a regényt – s amelynek jegyében a hetvenes évektől (ha csupán korlátozott példányszámban is) megjelenhet a magyar könyvpiacra az úgynevezett „lágerirodalom” – Gera György *Terelőútja* (1972), Kertész Imre *Sorstalansága* (1975), Somlyó György *Rámpája* (1984) stb.

Szabó Magda 1970-es víziója „a történelem irányát” érző, „a népek ópiumától” megszabaduló progresszív egyház–nemzet egység (*communio*) ideáját vetíti előre. Lényegében azt az Illyésre is, Németh Lászlóra is hivatkozó kálvinista magyar minőségiszocializmust előlegezi, amelyet az író nő nem sokkal később *A szemlélek* (1973) hasábjain már a magyar jelen legitim perspektívájaként védelmez. Sőt, a különböző médiumok „influenzereként”, Kossuth-díjas íróként és a Tiszántúli Református Egyházkerület zsinati világi alelnökeként saját személyében hitelesít, testesít meg.¹¹

Ennyiben az *Abigél* kétségkívül történelmi regény. A koherens írói világképpel rendelkező, önéletrajzilag hitelesített szerző visszapillant: a nemzet történetének egy korábbi lelki- és tudatállapotát idézi fel, egy ideológiailag fejletlenebb, „a fasizmus ordas eszméje” ellen még védtelen – vak és tétova – közösséget ábrázol.

*

„Szabó Magda regénye éppen annyira »vallásos«, mint amennyire, teszem azt, a *Légy jó mindhalálig* – szögezte le fenti okfejtésemet olvasva Bolvári-Takács Gábor. – Vagyis semennyire. Hát ezért nem zavart vizet a Kádár-rendszerben (akkorra már). Ténykérdés,

¹¹ Lásd erről: SZABÓ Magda, *Záróvizsga*, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1987.

hogy a valamirevaló, évszázados vidéki iskolák szükségképpen egyházi intézmények voltak. Hova máshova helyezhetett volna reálisnak tűnő cselekményt Szabó Magda, ha nem egy ilyen intézménybe? Az egész regényben és filmben a püspök mindössze egyszer jelenik meg, akkor is csupán 3 percre, egy óralátogatás erejéig – ez tehát epizód. A diákok persze templomba mennek meg imádkoznak – de hát mindenki ezt csinálta akkoriban. Az egyházi iskola nem a vallásosságot, hanem a hétköznapi kulturális közeget jelentette 1944 Magyarországon.”¹²

„Szabó Magda tulajdonképpen bátor volt, amikor 1970-ben ilyen összetett módon ábrázolta Torma Gedeont, s általa a háborús időszakban anakronisztikussá váló keresztyén-konzervatív gondolkodás képviselőjét – írta Mórocz Gábor. – Az író ezzel valahol azt is sugallta, hogy a konzervatív magyar középosztály (értelmiség) kollektív bűnösségének koncepciója tarthatatlan. Az *Abigél* ebben a vonatkozásban Balázs József néhány évvel későbbi *Magyarokjával* állítható párhuzamba, amelyből pedig az derül ki, hogy a magyar (szegény)paraszság még véletlenül sem tekinthető »bűnös nép«-nek. A középosztálybeliek (így Torma Gedeon) esetében a zárt, merev, szemellenzős gondolkodás, a parasztság vonatkozásában pedig a tájékozatlanság, az információhiány magyarázza, hogy nem tudtak mit kezdeni a világ, a történelem radikális változásaival az 1940-es évek első felében.”¹³

Bibliográfia

- KERTÉSZ Imre, „Gályanapló”, *Múlt és Jövő*, 2. évf. 1. szám (1989): 35–41.
SZABÓ Magda, *Abigél: Forgatókönyv*, Budapest, Európa Kiadó, 2009.
SZABÓ Magda, „Abigél (II.)”, *Élet és Irodalom*, 22. évf. 52. szám, dec. 30. (1978)
SZABÓ Magda, *Abigél*, Európa Kiadó, Budapest, 2004.
SZABÓ Magda, *Záróvizsga*, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1987.

¹² Bolvári-Takács Gábor levele a szerzőnek, 2025. február 17. (A szerző birtokában.)

¹³ Mórocz Gábor levele a szerzőnek, 2025. február 17. (A szerző birtokában.)